

Лекція 1

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

ПЛАН

1. ОСНОВНІ СФЕРИ І ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ, ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА...1	
2. ЛЮДИНА В СУСПІЛЬНІЙ СИСТЕМІ: ІНДИВІД, ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ, ОСОБИСТІСТЬ.....3	
3. ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ4	
4. СУЧАСНЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО.....5	
5. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ.....7	
6. ОСНОВНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ ДО СЕНСОЖИТТЄВИХ ПОШУКІВ. СТАВЛЕННЯ ДО СМЕРТІ.....8	
7. ОСНОВНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ ДО СУТНОСТІ ЛЮДИНИ.....10	

1. ОСНОВНІ СФЕРИ І ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ, ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА

Поняття суспільства. У сучасній філософії активно розробляється філософська методологія розуміння суспільства як складної багатофункціональної системи (Т. Адорно, Е. Блох, Ю. Габермас – Німеччина; П. Фойєрабенд – США; Ф. Гайєк – Австрія тощо). Іноді уточнюється, що суспільство є відкритою динамічною системою. Суспільство є системою, оскільки складається з декількох сфер, невід’ємних одна від одною. Воно є динамічною системою, тому що постійно перебуває у процесі видозмін і розвитку. Цей процес зачіпає як певне, конкретне суспільство, так і людство в цілому, може носити як прогресивний, так і регресивний характер. Нарешті, суспільство є *відкритим*, оскільки відбувається постійний обмін людського суспільства з навколишнім природним середовищем речовиною, енергією та інформацією. Своєю цілісністю філософський підхід до суспільства відрізняється від спеціалізованого його дослідження з боку інших наукових дисциплін, у першу чергу соціології. У найзагальнішому визначенні:

Суспільство – гранично широка форма людської спільності, яка складається з усіх можливих зв’язків і відносин між людьми.

Матеріальна сфера суспільства. Суспільна система має свої підсистеми, функціонування яких і забезпечує розвиток суспільства, суспільне відтворення. Матеріальна, або економічна сфера суспільного життя, – сфера спеціалізованого виробництва, розподілу, обміну і споживання «речей». Її функції:

- матеріальне виробництво забезпечує вихідні умови для життєдіяльності всього суспільства, є головною причиною й умовою історичного процесу, оскільки люди потребують матеріальних умов і засобів для свого існування, розвитку продуктивних сил;

- матеріальне виробництво завжди має суспільний характер: суспільство впливає на природу з метою перетворення природних речовин на необхідні для людини матеріали і предмети;

- економічна сфера визначає принципи соціальної диференціації, розподіл людей за соціальними групами, зокрема за рівнем матеріального добробуту.

Соціальна сфера суспільства. Соціальна сфера суспільства включає в себе: а) безліч конкретних *соціальних груп*, що відрізняються одна від іншої і перебувають у певних відносинах між собою і суспільством у цілому; б) *соціальні інституції*,

відповідальні за напрями функціонування суспільства (наприклад, інститут освіти). Головне призначення цієї сфери – *соціальна диференціація*, розподіл людей за щаблями соціальної піраміди. Як правило, у сучасному суспільстві виділяють: нижчі верстви; «середній клас», що має включати більшість членів суспільства; еліту.

Рух окремої людини соціальною пірамідою (*соціальна мобільність*) може відбуватися у двох напрямках: *вертикальному* (зі зміною соціального статусу, наприклад, з нижчих верств – у середній клас); *горизонтальному* (приміром, людина змінює фах, але обидві професії – і попередня, і нинішня – мають приблизно однаковий рівень престижності й матеріальної винагороди, тож на соціальний статус людини ця зміна не впливає).

Сучасне суспільство декларує рівність прав і стартових можливостей для всіх громадян і наполягає на тому, що соціальна мобільність відбувається відповідно до їх заслуг перед суспільством. Західні дослідники також називають п'ять основних суспільних інститутів, які забезпечують тим, хто в них зайнятий, гарантоване збереження, якщо не зростання суспільного статусу: 1) бізнес звичайний; 2) шоу-бізнес; 3) армія; 4) політика; 5) наука.

Політична сфера суспільства. Політична (організаційна) сфера суспільства – це сфера спеціалізованого продукування і підтримання влади в суспільстві. Головні інститути політичної сфери – держава та право. Політична сфера містить у собі також політичну свідомість, політичні відносини, політичні інститути і дії. Її головні функції полягають у:

- забезпеченні внутрішнього правопорядку;
- забезпеченні зовнішніх національних інтересів конкретного державного утворення.

Духовна сфера суспільства. Духовна сфера – це сфера спеціалізованого духовного виробництва, інформації. Вона є найскладнішою зі всіх сфер суспільного життя, але водночас і найважливішою, оскільки саме тут виробляються, закріплюються, вдосконалюються та передаються від покоління до покоління, від людини до людини предметні, смислові та ціннісні орієнтири.

До основних елементів духовного життя відносять сукупність думок, норм, ідей та принципів, пов'язаних із функціонуванням усіх сфер життя суспільного, тобто *суспільну свідомість*. Тут фігурують економічна, правова, моральна свідомість, мистецтво (ширше – естетична свідомість), релігійна свідомість, архетипи колективного несвідомого. Орієнтуватися в духовному житті суспільства необхідно і всьому суспільству, й окремій людині, оскільки, по-перше, без цього неможливо свідомо впливати на різні сфери суспільного життя, а по-друге, орієнтація в духовному житті суспільства дозволяє і людині визначати перспективи свого особистісного духовного розвитку.

Усі сфери суспільного життя як складники суспільного цілого щільно взаємопов'язані. В основі їхньої єдності перебуває людина з її потребами, інтересами, цінностями – суб'єкті головна дійова особа суспільства взагалі.

Принципові проблеми функціонування суспільства – співвідношення матеріального і духовного начал, проблема рівності та нерівності, свободи та необхідності – привертають повсякчас увагу дослідників. Визначення цих проблем конче потрібне для вибору найефективнішої стратегії суспільного розвитку.

Отже, людське суспільство має будуватися на розумному поєднанні матеріальної і духовної основ, без помітного переважання однієї з них.

Суспільна рівність і нерівність. Значна частина мислителів схилилася до думки, що додержання *рівності* є найважливішим. По-перше, суспільна рівність забезпечує елементарний рівень соціальної захищеності, на яку кожна людина має право вже на тій підставі, що вона людина. Недарма в законодавстві багатьох країн записано норму, відповідно до якої мінімальна заробітна плата та соціальні виплати не можуть бути нижчими від спеціально визначеного прожиткового мінімуму. По-друге, соціальна рівність є запорукою соціальної стабільності і злагоди в суспільстві. За приклад може

служувати Радянський Союз чи Північна Корея, режими яких завдяки політиці соціальної «зрівнялівки» протрималися по кілька десятків років без суттєвих соціальних зворушень. Практично завжди в меншості залишалися ті філософи (наприклад, Ф. Ніцше), які бачили певні переваги *нерівності* – природного стану людства, який забезпечує його самореалізацію. У різних формах вона слугує могутнім стимулом до самовдосконалення людини, а через справедливий розподіл праці забезпечує багаторазове зростання ефективності функціонування суспільства в цілому.

Радше за все найбільш суспільно прийнятною є не абсолютна рівність, а «*пропорційна рівність*»: кожен має право і можливість отримання повноцінної частки суспільних благ, але насправді отримує їх тільки пропорційно до своїх власних заслуг перед суспільством. Тому в розвинених країнах держава стежить за рівністю перед законом усіх людей, однаковістю їх громадянських прав і обов'язків, намагається відкрити справедливу рівність можливостей.

Свобода та необхідність у суспільстві. Одні мислителі (наприклад, екзистенціалісти) обстоювали принципи *суспільної свободи*. Вони наголошували на тому, що свобода – основа успішної творчої самореалізації кожної людини, а також на тому, що свобода дає людині можливість здійснювати відповідальний вибір. Ця позиція може бути позначена як *волютаризм*. Інші (передусім, марксистки) схилилися до визнання *суспільної необхідності*. Адже, вказували вони, без підпорядкування людей суспільній моралі, праву, соціальному етикетові суспільство б розпалося. Тому свобода однієї людини має закінчуватися там, де починається свобода іншої. Навіть у демократичному суспільстві над людиною панує «анонімна влада»: громадська думка, реклама, засоби масової інформації тощо.

Як висновок можна зазначити таке: суспільство має прагнути до того, щоб якнайменшою мірою регулювати вчинки своїх громадян, щоб в усьому, що не регулюється суспільством, вони могли діяти вільно.

2. ЛЮДИНА В СУСПІЛЬНІЙ СИСТЕМІ: ІНДИВІД, ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ, ОСОБИСТІТЬ

Індивід. Індивідуальність. Особистість. Людина – основа будь-якого суспільства. Можна сказати, що суспільство складається з людей, як будинок із цеглин. Однак форми і рівні взаємодії людини та суспільства можуть бути різними.

Індивід (від лат. «неподільне») – окремо взятий представник людської спільноти. У соціальному житті індивід виступає як клітинка соціальної групи чи суспільства в цілому. Кажучи про індивіда, мають на увазі передусім біологічні властивості людини.

Індивідуальність – неповторна своєрідність людини, набір її унікальних властивостей. Це поняття вказує на незвичайність людської істоти.

Особистість – поняття, яке підкреслює духовність людини. Воно вбирає в себе самобутність людини, її соціальні якості, багатство душі, передбачає гармонійний, універсальний розвиток усіх її задатків. Поняття «особистість» підкреслює соціальний аспект людини як суб'єкта суспільних відносин. Чи кожен людину можна назвати особистістю? Насамперед духовно розвинену, наділену почуттям відповідальності за свої вчинки. Коли людина стає достатньо зрілою, суспільство видає їй посвідчення особи (паспорт), що означає надання прав (одруження, участь у виборах) і наділення обов'язками (повний робочий день, служба у збройних силах).

Особистість – це індивід, який пройшов процес *соціалізації* – засвоєння зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування в суспільстві. Соціалізація охоплює всі етапи залучення до культури, навчання і виховання, за допомогою яких людина набуває соціальної природи і здатності брати участь у соціальному житті. У сучасному суспільстві питома вага окремої людини зростає,

особистість одночасно постає і як носій соціальних цінностей, і як ініціатор соціальних змін.

Становлення духовного світу особистості передбачає шлях у декілька етапів, які разом утворюють своєрідну ієрархію її соціокультурних потреб:

- **Матеріальні потреби.** Вони включають у себе як основні біологічні потреби (їжа, одяг, житло), так і елементарне прагнення до соціального облаштування. Особистість, для якої матеріальні потреби є головними, залишається здебільшого споживачем, байдужим до політичних змін у суспільстві, загальнонаціональних інтересів.

- **Соціальні потреби.** Вони включають потребу у пізнанні, праці, спілкуванні. Задоволення соціальних потреб означає необхідність у взаємодії з іншими людьми, спонукає особистість до збільшення масштабів своїх інтересів і своєї діяльності, яким буде дана зовнішня оцінка.

- **Духовні потреби.** Зреалізуються у складних формах інтелектуальної (філософія, наука), мистецької і літературної діяльності. Задовольняючи духовні потреби, особистість одночасно вбирає в себе весь попередній соціокультурний спадок і додає до нього власну унікальну новостворену частку.

Соціальний статус і соціальна роль. *Соціальний статус* визначає конкретне місце індивіда в певній соціальній системі.

Кожна людина посідає в соціальній системі кілька позицій; кожна з цих позицій передбачає певні права та обов'язки і називається статусом. Серед кількох статусів, як правило, виокремлюють головний (інтегральний), який і визначає місце в суспільстві конкретного індивіда. Статус може бути приписаним і набути, природним і професійно-посадовим.

Залежно від статусу людина мусить відповідати певним вимогам, які висуває перед нею суспільство. Сукупність таких вимог становить зміст соціальної ролі. *Соціальна роль* – сукупність дій, які мусить виконувати особа, маючи певний статус у соціальній системі. Кожен статус, як правило, передбачає кілька соціальних ролей.

3. ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ

Предмет філософії історії. Як зазначалося на початку теми, однією із найважливіших ознак суспільної системи є її динамізм, здатність еволюціонувати, змінюватися в часі. За всіма цими процесами спостерігає, намагаючись дати конкретні теоретичні узагальнення, спеціальний розділ філософського знання – *філософія історії*.

Предмет філософії історії можна поділити на дві основні сфери. Перша сфера – *онтологія історії* вивчає питання про рушійні сили, основні етапи історичного процесу, його сенс і мету, роль і місце людини в історії. Друга – *гносеологія історії* (критична філософія історії, аналітична філософія історії) вивчає умови, можливості, способи і форми історичного пізнання, відтворення історичного процесу таким, яким він відбувався насправді. Онтологія історії досягла найвищого розквіту у XIX – на початку XX ст., коли була запропонована ціла низка найрізноманітніших за підходами, але однакових за своєю глобальністю моделей «всесвітньої історії». З 1930-х рр. завдяки працям Р. Арона, А. Данто, Г. Уайта фокус дослідницької уваги зсунувся вбік гносеологічної проблематики. Наслідком цього стало формулювання принципової неможливості встановлення об'єктивного перебігу історичного процесу, а лише його умовної, суб'єктивної реконструкції.

Теорії історико-культурного процесу. Проте на сучасну філософську думку продовжують впливати класичні теорії історико-культурного процесу. Зазвичай їх поділяють на: лінійно-прогресивні, циклічні, цивілізаційно-хвильові.

1. Лінійно-прогресивні теорії (Г. Гегель, К. Маркс, К. Ясперс) спираються на переконання, що різні держави, народи і культури, вписані в русло єдиного всесвітньо-

історичного процесу на шляху до остаточного торжества на Землі суспільства свободи, справедливості, рівності і загального матеріального добробуту, проходять через ряд однакових стадій.

Наприклад, великий філософ *Гегель* вважав, що всесвітня історія є духовним процесом усвідомлення свободи. У східних народів вільна одна людина (правитель), у греків і римлян вільні деякі (громадяни), у німецьких народів – всі люди, тут людина вільна вже тому, що вона – людина. Інший німецький філософ екзистенціального спрямування Карл Ясперс (1883-1969) висунув *теорію «Осьового часу»*, відповідно до якої з середини першого тисячоліття до н. е. історія людства набуває духовної єдності, а з XVI-XVIII ст. – також і матеріальної.

2. Циклічні теорії (О. Шпенглер, А. Тойнбі) розглядають історико-культурний процес як зміну певної кількості унікальних і неповторних цивілізацій, культур тощо, кожна з яких проходить повний цикл періодів існування – від «народження» до «смерті». Витоки цього підходу знаходимо у міфологічній свідомості, яка в колообігу природних явищ бачила зразок процесів суспільного життя і жалкувала про золотий вік, що минув в історії людства.

Зокрема, німецький філософ *Освальд Шпенглер* (1880 – 1936) («Занепад Європи») стверджував, що всесвітня історія – це історія восьми культур, шість з яких – неєвропейські. Наприкінці періоду існування культура переходить у стан цивілізації. Тоді спостерігається зовнішній матеріальний блиск й одночасна вичерпність духовних джерел для розвитку. Цей стан притаманний і європейській цивілізації.

Англійський історик *Арнольд Тойнбі* (1889 – 1975) (12 томів «Дослідження історії») – нарахував 21 цивілізацію. Він уважав їх «одночасними», оскільки всі вони тривали досить короткий в історичній перспективі проміжок часу – 6 тис. років. Головним критерієм виокремлення цивілізацій Тойнбі вважав релігійний. Розвиток цивілізації він бачив як «відповідь» на певний зовнішній або внутрішній «виклик».

3. «Цивілізаційно-хвильові» теорії (І. Валлерстайн, Л. Гумільов), не мають загальноприйнятої схеми історії всесвітнього масштабу, однак сформулювали певні принципи узагальнення історико-культурного матеріалу. Вважається, що історія людства хоч і має певний напрям, однак нерівномірно охоплює різні народи, культури і держави, а тому являє собою низку «злетів» і «падінь» різних народів, культур та держав у різні епохи і в різних місцях.

В Україні сприйняті всі основні підходи до історико-культурного підходу. Лінійно-прогресивна концепція суспільно-економічних формацій прислужилася для ідеологічної доктрини неодмінної перемоги комунізму в Радянському Союзі. Циклічні концепції ствердилися в 1920-х рр. у діаспорі, їх речники так само використовували з ідеологічною метою: довести однакову самотність української та російської культур, підсилити авторитетність розроблюваної ними концепції «інтегрального націоналізму» посиленням на передвічні духовні традиції України.

4. СУЧАСНЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО

Останніми роками найчастіше для позначення сучасного стану розвитку інформаційного світової цивілізації використовували назву *глобальне інформаційне суспільство*. Початком його теоретичного осмислення можна вважати праці американських дослідників Д. Белла та О. Тоффлера. Вони поділили розвиток людства на три основні стадії: аграрну, індустріальну, постіндустріальну. Критерієм поділу стало переважаючого певного сектора суспільного виробництва: сільського господарства, промисловості або сфери послуг. У 1980-1990-х рр. дослідженнями японських (Ю. Хаяші, І. Масуда) та американських (П. Дракер, М. Кастельс) фахівців ці ідеї одержали подальший розвиток відповідно до нових технологічних, соціально-економічних і культурних тенденцій, що тільки-но почали свій поступ. Зокрема, чим далі, тим більше

уваги приділяється ролі і значенню не стільки самої інформації в різних сферах життя, скільки всього корпусу знань. Дійсно, якщо у 1970-ті рр. загальний обсяг знань збільшувався удвічі кожні 10 років, то вже у 1980-ті – кожну п'ятирічку. На сьогодні виокремлюються такі ознаки глобального інформаційного суспільства:

- головним продуктом виробництва є інформація, знання. Точніше кажучи, в інформаційному суспільстві знання є одночасно сировиною, предметом праці, готовою продукцією, засобом споживання, капіталом, об'єктом власності;

- революційний розвиток і постійне поєднання інформаційних і телекомунікаційних технологій;

- домінування наукоємних галузей, тим часом і в традиційних промислових галузях щонайменше 20 % персоналу зайняті науково-дослідними розробками, саме на них спрямовуються у першу чергу капіталовкладення;

- поступове щезання просторових, часових, політичних та інших меж для комунікації, спілкування і взаємного обміну між людьми.

Під впливом цих технологічних інновацій принципово змінюються й інші сфери функціонування сучасного глобального суспільства.

У суспільно-політичній сфері спостерігається зменшення суспільної ваги держави як політичного інституту в контролі за внутрішніми й зовнішніми справами. Як наслідок – активізуються процеси створення міжнародних політичних об'єднань, наприклад, *Європейського Союзу*, членам якого легше спільно відстоювати передусім економічні інтереси завдяки координації спільних зусиль. Разом з тим на протигагу західноєвропейському та американському лібералізму відновлюються націоналістичні та релігійні фундаменталістичні проекти. Нині відомо не менше 150 таких більш-менш масових рухів, тоді як офіційно визнаних держав у світі налічується понад 200.

У культурній сфері домінують дві суперечливі тенденції. З одного боку, має місце процес культурної універсализації, коли до 80 % усіх культурно-значущих продуктів у світі виробляються у США, з іншого – простежується помітна тенденція до *мультикультуралізму*, до співіснування найрізноманітніших культурних моделей на всіх організаційних рівнях. Тому дуже часто трапляється так, що високо технологічні зразки західної масової культури сусідують із відновленими первісними пережитками.

Поza всяким сумнівом, настання стадії глобального інформаційного суспільства є проривним для подальшої долі світової цивілізації. Принаймні вона забезпечує суттєве розширення можливостей для творчої самореалізації кожної людини. Водночас на принципово новій стадії поступу всього людства виникає низка глобальних проблем, відсутніх ще декілька десятиліть тому. Більше того, їх нерозв'язання загрожує найглибшою кризою.

- У сфері міжнародних відносин сучасне людство стикається із «*конфліктом цивілізацій*» між кількома великими соціокультурними та релігійними світами (християнська цивілізація, ісламська цивілізація), які намагаються розширити сферу свого впливу за рахунок один одного. Конфлікт цивілізацій, уважає автор цієї концепції американський експерт С. Хантінгтон, відрізняється особливою масштабністю, виявляє себе в мирних і немирних формах протистояння і триватиме до «переможного кінця». Після 2001 року вкрай загострилася *проблема міжнародного тероризму*. Він загрожує існуванню усталеного світопорядку через діяльність невеличких за чисельністю груп із власними інтересами, обстоюваними насильницьким шляхом.

- У царині взаємодії між людиною і природою маємо декілька значних проблем. Комплекс *екологічних проблем* полягає в тому, що розширення масштабів людської діяльності потребує все більших і більших природних ресурсів, все суттєвішого втручання людини в природні процеси. Унаслідок цього глибоко викривлюється їх перебіг, збільшується кількість і розмах природних катаклізмів, швидко вичерпуються традиційні види енергетичних і сировинних ресурсів. Розвіданих запасів деяких з них може вистачити, за сьогоднішніми оцінками, ледве до середини поточного століття. Більше

того, життєдіяльність людини негативним чином впливає на перебіг природних процесів. Це призводить до непередбачуваних природно-кліматичних змін, зокрема *глобального потепління*.

• Проблеми, створені науково-технічним прогресом. *Небезпечним знанням* може бути визнана отримана у процесі наукових досліджень інформація про людину і навколишній світ, негативні наслідки використання якої суспільство на заданій фазі свого розвитку не здатне ефективно контролювати. Прояви небезпечного знання можуть бути найрізноманітнішими. Це і зростання виробництв, створених унаслідок розвитку фундаментальної науки, але потенційно небезпечних через просту помилку обслуговуючого персоналу (класичні приклади – Чорнобиль, катастрофа на хімічному заводі в індійському місті Бхопал), і створення технологій масового знищення (приклад, біологічна і генно-технологічна зброя), і успішна розробка технологій *«маніпуляцій з життям»* – цілеспрямованого і широкомасштабного втручання людини у власну біологічну природу (реконструкція геному *Homo sapiens*).

Нарешті, повсюдне застосування інформаційних технологій поставило проблему *цифрової рівності* – гарантованого рівного доступу до відповідних послуг. Тим часом понад 60 % користувачів мережі Інтернет походять з Європи та США. Найчастіше споживачами інформаційних послуг виступають люди із певним освітнім рівнем і матеріальними статками, тоді як решта соціальних груп таких можливостей просто не має.

Зрозуміло, що розв'язання згаданих проблем має носити комплексний характер. Воно має базуватися на формуванні нового світогляду, заснованого на принципі самоцінності всього живого на Землі (наприклад, етика «благоговіння перед життям» А. Швейцера). Тільки на такій основі можна говорити про розробку і впровадження ще ефективніших енергетичних, промислових, сільськогосподарських, освітніх, медичних технологій, *докорінне реформування* або *створення нових міжнародних організацій*, які б мали наддержавні повноваження та ефективні важелі щодо контролю, планування, координації зусиль різних країн у розв'язанні глобальних проблем сучасності.

Процес включення України в загальноосвітнє інформаційне суспільство матиме своїм найпершим наслідком зростання багато істотного розриву в усіх сферах життя країни. Одні соціальні прошарки, території, сфери зайнятості значно вирвуться вперед, іншим призначене ще більше відставання. Показова в цьому плані доля освіти: якщо за роки незалежності завдяки комерціалізації (до 70 % українських студентів навчаються за гроші в державних і приватних ВНЗ) демонструвало помітне зростання (показник студентської молоді на 10 000 населення подвоївся), то середня загальноосвітня і професійна школа перебувала в стагнації, оскільки переважним чином перебувала на утриманні територіальних громад.

Щоправда, глобальне потепління, яке зараз є найбільш обговорюваною надважливою проблемою, може піти Україні на користь. За поміркованого зростання середньорічної температури прогнозується зростання урожайності й розширення асортименту сільськогосподарських культур, величезна економія енергоносіїв, зменшення витрат на капітальне будівництво і навіть зниження попиту на дорогі зимовий одяг і взуття.

5. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

Предмет філософської антропології. Усе, чим займається філософія, так чи інакше пов'язане з людиною, з природою, пізнавальними можливостями, ціннісними орієнтаціями, суспільними ролями і місцем в історії. У цьому сенсі можна говорити про людину, як основну проблему філософії.

Утім, у структурі філософського знання існує розділ, у якому людина розглядається як спеціальний предмет свого дослідження – *філософська антропологія*. Увага до людини почала висуватися на перший план у зв'язку з гносеологічним переворотом, здійсненим

І. Кантом, який замислився над пізнавальними можливостями людської душі і сформулював її головне запитання: «Що є людина?». Людина опинилася в центрі філософських досліджень зовсім не випадково. Ця обставина відбила справжню революцію в уявленнях про роль і місце людини у світі в Новий час. Якщо з часів античної філософії людина ставала людиною через *обмеження* як частина чогось більшого за неї (суспільного стану, космосу), займала підпорядковану, пасивну позицію, то від XVI ст., навпаки, – людина стає сама собою через *зняття будь-яких обмежень*, як суб'єкт, що пізнає і перетворює на власний розсуд навколишнє природне середовище і власне суспільство як свій об'єкт.

Властиво філософського, цілісного характеру антропология набула у перші десятиліття XX ст. у діяльності німецьких мислителів М. Шелера, А. Гелена, Х. Плеснера. Їм завдячуємо введенням у науковий обіг самого терміна.

6. ОСНОВНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ ДО СЕНСОЖИТТЄВИХ ПОШУКІВ. СТАВЛЕННЯ ДО СМЕРТІ

Проблема сенсу життя. Безумовно, центральним ядром проблеми людини є питання про сенс життя. Проблема сенсу життя виникає разом із самою філософією як віддзеркалення природної скінченності, смертності людини. Саме на цю епоху (поміж 800 та 200 рр. до н. е.), яку знаменитий німецький філософ К. Ясперс назвав «Осьовим часом», під впливом революційних змін усталеного способу життя, людина усвідомлює своє буття в цілому, саму себе й свої межі. Перед нею відкривається жах світу й власна безпорадність. Стоячи над прірвою, у неї виникають радикальні запитання, вона вимагає звільнення й порятунку.

Насправді, людина наділена розумом; вона здатна пізнавати раціональний, гармонійний світовий лад, здатна перетворювати і природу, і суспільство відповідно до своїх власних запитів, створювати безсмертні витвори мистецтва... Але ось біда: рано чи пізно людина наочно стикається з власним «ніщо» – своєю смертю.

Проблема сенсу життя виникає як проблема подолання суперечності між природною обмеженістю людини і необмеженістю її духовних амбіцій.

Особливих акцентів проблема пошуку сенсу життя набуває в Новий час. Справа в тому, що попередні картини світу характеризувалися більшою цілісністю; суперечності не були настільки нагальними; етичні, соціальні і загальнокультурні норми були «раз і назавжди» зафіксовані, зразки для наслідування – освячені тисячолітньою традицією. Сьогодні ж – час зняття усіх обмежень, час «вільного вибору» людини, що нерозривно пов'язане з особистою відповідальністю кожного.

Підходи до проблеми сенсу життя. У європейській філософській традиції останніх століть можна виділити кілька основних підходів до розв'язання проблеми сенсу життя.

Життя як продукування матеріальних і духовних благ. Людина повинна *дати* щось світові. Таким чином, вона, з одного боку, сама «житиме після смерті» у своїх витворах, а з іншого – зробить свій внесок у щасливе майбутнє наступних поколінь. Але неважко побачити й недоліки цього підходу, серед яких назвемо:

- бездушне, «панське» ставлення до світу, на яке світ відповідає екологічною загрозою – загрозою всьому живому на Землі;
- підпорядкування індивідуальних інтересів у житті – колективним;
- деяка віддаленість сенсу, що знижує його конкретну значущість для людини, яка живе тут і зараз.

Життя як реалізація високої мети. Ідеться про втілення ідеалів, планів, проектів, в ім'я яких, на думку конкретної людини, варто жити. У цьому випадку людина прагне щось *отримати* від світу. Метою може бути все що завгодно (багатство, слава, самореалізація тощо). Форма сповідання цього шляху в різних людей може бути різною:

від прийняття чернечих обітниць до готовності скоїти злочин задля поповнення власної колекції поштових марок.

Дехто свою мету сприймає як щось «дане згори», як верховну місію, визначену наперед. Коли все визначене наперед, життя людини набуває стійкості і стабільності. Натомість людина певною мірою втрачає «свободу маневру»: їй важко подолати обмеження, які вона сама ж вигадала.

Життя як самовдосконалення. Якщо змінити лиху долю неможливо, залишається змінити своє ставлення до неї – такою була позиція античних стоїків. Навіть найгірший досвід є корисним: він нас навчає, допомагає рости, переростати самих себе. Таким чином, сенс є і в стражданні, що випадає на нашу долю.

Життя, як гра. Цим особливо відзначається постмодерний підхід до дійсності. Мислитель ХХ ст. Й. Гейзінга у своїй роботі «Homo ludens» («Людина, яка грає») стверджує, що саме гра є початком усіх форм духовної діяльності людини. Так, у подружньому житті чоловік або жінка, які не задовольнили свої амбіції, знаходить вихід у тому, що постійно з усяких приводів повторює: «Якщо б не ти, моє життя склалося б значно краще». Ставлення до життя як до гри насажує людину оптимізмом, стимулює її цікавість до свого буття, але на побутовому рівні такий підхід може призвести до інфантильності й безвідповідальності у серйозних життєвих ситуаціях.

Наостанок можна сказати, що життєвий пошук має уникати крайнощів вищезазначених підходів, але включати в себе той позитив, який вони несуть. Мабуть, оптимальний шлях – це шлях діалогу, рівноправної розмови людини і світу. Крім того, життя, особливо в нашу швидкісну епоху, вимагає неабиякої гнучкості: відповідно до змін життєвої ситуації людина мусить змінювати свою стратегію, здійснюючи пошуки сенсу відразу кількома шляхами.

Ставлення до смерті. Зворотний бік вирішення проблеми сенсу життя – намагання виробити теоретично упорядковане ставлення до смерті. Для більшості східних культур такої проблеми просто не існувало, адже смерть означала лише перевтілення з однієї тілесної оболонки в іншу, які мали тривати довіку. Не дивно, що одного разу, коли знаменитому китайському філософові-даосу Чжуан Чжоу наснився метелик, той зранку ніяк не второпав: чи насправді він бачив цей сон, чи, можливо, метелику наснилося, що він – філософ Чжуан Чжоу?

Лише антична філософія, котра, як зазначалося вище, була заснована на принципі «пізнання і перетворення світу», уперше всерйоз замислилася над проблемою ставлення до смерті. Одні античні мудреці, серед них Платон, вустами Сократа міркували: «Справжні філософи роздумують над явищем смерті, і взагалі смерть для них не така страшна, як для інших людей». Адже «мислить душа найкраще, либонь тоді, коли їй не заважає ніщо з того, про що ми тільки-но згадали: ні слух, ні зір, ні біль, ні насолода, коли вона, наскільки можливо, зосередиться сама на собі, не дбаючи про тіло, коли, припинивши, наскільки це можливо, зносини з тілом, скерує свою увагу на дослідження справжнього буття» (Федон, 65 с).

Інші мислителі, серед них Епікур, доводили прямо потилежне: смерть для нас ніщо. Саме на ґрунті такого ставлення до смерті сформувався підхід до сенсу життя, зорієнтований на те, щоб дещо отримати від світу.

Ставлення до смерті у західноєвропейській середньовічній культурі вичерпно описав французький історик Філіп Ар'єс. На думку Ар'єса, це ставлення еволюціонувало від стану «*прирученої смерті*» до стану, «*коли смерть ховається*». У цьому легко пересвідчитись, якщо звернути увагу на те, як дбайливо приховує сучасна людина смерть: від бажання перекласти всі поховальні клопоти на людей відповідної професії до носіння жалоби за небіжчиком лише декілька днів.

ХХ ст. демонструвало нам урізноманітнення стратегій поведінки зі смертю. Тут бачимо також спроби *подолання смерті* – чи то завдяки винайденню особливих лікарських засобів чи процедур продовження життя, чи то через муміфікацію померлих у

вигляді, який би максимально наближав їх до живих. До речі, поховання В. Леніна в мавзолеї на Красній площі являє собою не поодиноким випадком для історії минулого століття, до того ж технічно не найкраще виконаний. Ці спроби сусідять зі стратегією *примирення зі смертю*. Прикладом останнього може слугувати організація так званих «хоспісів», де смертельно хворі люди можуть гідно провести решту своїх днів.

Проте найбільш правильним є стійке та врівноважене ставлення до смерті. Адже, як це не парадоксально, якщо вірити оповіданню сучасного латиноамериканського письменника Х. Л. Борхеса з красномовною назвою «Безсмертний», тільки смерть (або пам'ять про смерть) наповнює людей піднесеними почуттями й робить життя коштовним. Відчуваючи себе істотами недовговічними, люди й поводяться відповідно. Усе в смертних має цінність через свою фатальну незворотність. У Безсмертних же навпаки, усякий учинок (і всяка думка) – лише відгомін інших, які вже мали місце в минулому, або точне передвістя тих, що до запаморочення повторюватимуться в майбутньому. Зрештою, відповідно до цих переконань герой Х. Л. Борхеса, який здобув було безсмертя, повертається до життя смертної людини.

Отже, доходимо до такого розв'язання питання про сенс життя й ставлення до смерті. Тільки завдяки визнанню неминучості кінчини людини перед нею відкривається життя як дарунок буття, кожному мить якого треба у різний спосіб наповнити глибоким сенсом.

7. ОСНОВНІ ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ ДО СУТНОСТІ ЛЮДИНИ

Попри всю різноманітність підходів до людини більшість мислителів погоджується з тим, що у людському естві наявні три основні начала: *космічне, природне і соціальне*. Отже, окреслення природи людини можливе через визначення взаємодії в людині трьох зазначених начал.

Космічне начало. Уже на ранніх етапах розвитку філософії людина сприймалася як складова частина Космосу, природи. На новому рівні космічна сутність людини особливо уважно розглядається у філософській думці ХХ ст. (М. Шелер, П. Тейяр де Шарден, М. Чижевський). Така точка зору має своє продовження і в сучасних філософських теоріях (наприклад, так званий *антропний принцип* Б. Картера і Дж. Віллера).

Згідно з цими концепціями:

1. Будова і біологічні ритми людського організму нерозривно пов'язані з космічними ритмами. Наприклад, часто говорять про залежність первинних характерологічних рис людини від знаку Зодіаку, під яким вона народилася. Часто такі твердження справджуються. Скажімо, мандрівний український філософ Г. Сковорода народився під знаком Стрільця. Серед його носіїв непосидючість – дуже поширене явище.

2. Матерія, життя і свідомість узагалі не пов'язані причинним зв'язком. Матерія, скажімо, не є причиною виникнення та існування свідомості (всупереч твердженням матеріалістів). З матерії складаються не тільки різні предмети, але й поля (електромагнітні, гравітаційні, біологічні тощо) і потоки енергії, і багато чого іншого. У Космосі матерія існує в нескінченній безлічі форм, системних утворень і виявів.

3. Людина – знаряддя Космосу. Адже завдяки своїй духовності людина докорінно виділяється з космічного цілого. В особі людини Всесвіт підноситься до рівня самосвідомості і самозбереження.

Найповніше переконання в пріоритетності космічного начала були висловлені в *концепції ноосфери* першого президента Академії наук незалежної України **Володимира Вернадського** (1863 – 1945), фахівця в декількох природничих галузях.

Життєдіяльність усього живого здійснюється в межах поверхневої оболонки нашої планети, яка зветься біосферою. До неї належать нижня частина земної атмосфери до висоти 18 км, Світовий океан, ґрунт і частина літосфери – верхньої твердої оболонки земної кулі до глибини 1-2 км, де можуть жити мікроорганізми.

Природне середовище – це не тільки те, що створене природою. Люди, взаємодіючи з нею, створили штучний світ – міста, села, дороги тощо. Частина поверхні Землі, змінена за допомогою науки і техніки, називається *ноосферою* (від грецького – «сфера розуму»). Ноосфера постає як сфера свідомої діяльності людини у глобальному масштабі, як результат взаємодії суспільства і природи.

Вернадський вважав, що ноосфера – це найвищий етап природної еволюції біосфери. «Природність» виникнення ноосфери зумовлюється тим, що поверхня Землі, де розташована біосфера, повсякчасно опромінюється з Космосу. Під впливом цього опромінення відбувається еволюція біосфери. З появою ноосфери стихійна еволюція біосфери мала перетворитися на цілеспрямовану. Саме розумна діяльність людини стає головним, вирішальним чинником розвитку. Наприклад, людина селекціонує нові види рослин і тварин; людина у величезних кількостях виплавляє алюміній, якого в природі у вигляді металу просто не існує. Усі ці штучні утворення включаються до колообігу речовин і таким чином суттєво впливають на природу в цілому.

Вернадський сподівався, що людство, пізнаючи закони природи, створюючи новітню техніку й технології, змінить на краще всі процеси в земному та навіть навколоземному середовищі. У перспективі розвиток ноосфери мав уплинути й на соціальний устрій людства, зробити його раціональнішим і гуманнішим.

Таким чином, Вернадський виявився чи не першим мислителем, який у ХХ ст. науково обґрунтував глобалізаційні процеси. З іншого боку, не справдилися пророкування Вернадського про позитивний вплив ноосфери на біосферу. На жаль, сьогодні людство зіштовхується з глобальними проблемами, значна кількість яких (сировинна, енергетична, демографічна тощо) пов'язана якраз із тим, що ноосфера розширюється занадто швидкими темпами, забираючи від біосфери більше речовин, ніж вона здатна відтворити природним шляхом.

Природне начало в людині. Природне начало в людині, якому віддавали перевагу філософи епохи Просвітництва, теж характеризується трьома взаємопов'язаними компонентами:

1. Природа становить зовнішню умову існування людини, постачаючи їй їжу, одяг, матеріальні ресурси. Скажімо, від чистоти повітря, можливостей природи адсорбувати забруднення навколишнього середовища багато в чому залежить майбутня доля людини і людства.

2. Природа становить внутрішній потенціал самої людини. Життя і смерть, хвороби і здоров'я, геніальність і бездарність, риси характеру – все це має природне походження.

3. Людина є частиною природи. Природа перетворюється, змінюється і розкриває свої можливості в людській і діяльності. У цьому значенні людина діє як сила природи.

Причому процес впливу людини на природу має безперервний характер: діючи, людина створює такі продукти, які неможливо отримати природним шляхом. Людина живе у природі – але і природа немов живе в людині, є її тілом.

Поглиблення наукових знань про біологічні аспекти людського буття стало можливим після започаткування у 1970-х рр. такого напрямку досліджень, як *соціобіологія*. На думку представників соціобіології, людина є біосоціальною істотою, поведінка якої перш за все залежить від її природних потреб. Ніяке виховання не може позбавити людину тих природних інстинктів, які притаманні їй поряд з іншими «соціальними тваринами». Більше того, соціобіологи наполягають, що поведінка таких тварин, у тому числі людини, залежить від генетичного апарату. Ідеться про те, що і в людей, і в мухарів гени взаємодопомоги, співпраці, безкорисливості можуть бути успадкованими.

Соціальне начало. Соціальне начало – насамперед для марксистів – було і залишається вирішальною мірою людського в людині. На їхню думку:

1. Людина – істота соціальна. У праці вона пересилує своє природне походження. У певному сенсі марксиста мали рацію. Людина біологічно є дуже погано адаптованою твариною. Вона поступається силою, витривалістю, стійкістю до несприятливих

кліматичних умов практично всім представникам тваринного світу. Але вимушено компенсує свої біологічні недоліки можливістю штучного покращання умов свого існування, винайдення і застосування особливих засобів впливу на довкілля, які багатократно примножують її здатності.

2. Тільки в суспільстві людина формує деякі людські якості – мову, мислення. Сказане легко доводиться прикладами так званих «Мауглі», людей, які з різних причин і в різних країнах змалку були відірвані від людського , суспільства і після повернення до нього не володіли повною мірою мовою, здатністю до мислення та спілкування, іноді навіть до прямоходіння.

3. Суспільство передає людині знання, навички та вміння – досвід попередніх поколінь за допомогою системи освіти і виховання. Завдяки цьому людина може успішно пізнавати і перетворювати світ. Навіть, опинившись сам-один на острові, герой однойменного роману англійського письменника Даніеля Дефо Робінзон Крузо насправді був озброєний не тільки тими знаряддями, які знайшов у рештах свого судна, але також і значною кількістю корисних знань, навичок і вмінь. Усе це допомогло вимушеному самотнику непогано облаштуватися на острові.

4. Розподіл праці в суспільстві дозволяє людині у багато разів примножити власні зусилля шляхом співпраці з іншими людьми.

Отже, загальний висновок такий: суспільство – це умова і середовище реалізації природно-космічного потенціалу людини.